

אלוהי האלוהים

כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלזנים והגדל הגבר והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד: (דברים י ז).¹

אתה הראת לדעת כי ה' הוא האלהים אין עוד מלבדו: (דברים ד לה).²

הודו לה' פי טוב פי לעולם חסדו: הודו לאלהי האלהים פי לעולם חסדו: הודו לאדני האדנים פי לעולם חסדו: (תהלים קלו א-ג).³

ומלכי צדק מלך שלם הוציא לחם ויין והוא כהן לאל עליון: ויברכהו ויאמר ברוך אברהם לאל עליון קנה שמים וארץ: וברוך אל עליון אשר מגן צריך בידך ויתן לו מעשר מכל: (בראשית יד יח-כ).⁴

ענה מלכא לדניאל ואמר מן קשט די אלהכון הוא אלה אלהינו ומרא מלכין וגלה רזין די יכלת למגלא רזה דנה (דניאל ב מז).⁵

מסכת סופרים פרק ד הלכה ו – בין קודש לחול

כי י"י אלהיכם הוא אלהי האלהים, הראשון קדש והשיני חול. ואדני האדנים, הראשון קדש והשיני חול.⁶

¹ כבר נדרשנו לקטע [האל הגדול הגיבור והנורא](#) שבפסוק, בדף נפרד בפרשה זו בשנה האחרת, והפעם נתעכב על התואר של הקב"ה "אלוהי האלוהים". מה פשר תואר זה? שיש עוד כוחות בעולם והקב"ה הוא הכח שמעל כולם? מטבע הלשון "אלוהי האלוהים" הוא אמנם חידוש של ספר דברים, אבל נראה שכבר קדם לו הפסוק בספר שמות בשירת הים: "מי כמכה באלם ה'" (שמות טו יא) שגם אותו יש לדרוש: מי הם האלים שהקב"ה אין כמותו בהם? אך אנו נתמקד בפסוק שבפרשתנו.

² כך בפרשת ואתחנן אחר כותלנו. עוד שם בהמשך הפרק בפסוק לט: "וידעת היום והשבת אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד" – פסוק ששובץ בתפילת עליון לשבח. למי לשבח? לאדון הכל! לא (רק) לאדון האדונים. ובפרק ז פסוק ט: "וידעת כי ה' אלהיך הוא האלהים האל הנאמן שמר הברית והחסד וכו'". ובעקבות משה, נוקטים נביאים רבים בלשון: ה' הוא האלהים, ובהם קריאת העם הכפולה במעשה אליהו בהר הכרמל: "ה' הוא האלהים ה' הוא האלהים" (מלכים א יח לט) ואפילו תפילת מנשה בדברי הימים ב לג יג: "ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנונו ... וידע מנשה כי ה' הוא האלהים" (ראה דברינו [מנשה בן חזקיהו מלך יהודה](#) בדפים המיוחדים). ולפני שניהם, שלמה המלך בנאום חנוכת הבית, מלכים א ח ס: "למען דעת כל עמי הארץ כי ה' הוא האלהים אין עוד", ולפני דוד בשמואל ב ז כח: "ועתה אדני ה' אתה הוא האלהים ודברך יהיו אמת וכו'". זו קריאה חדה ופשוטה: ה' הוא האלהים ואין עוד! ראה פירוש רש"י למופע הראשון בתורה של השילוב "ה' אלהים" בפרק ב בבראשית: "ה' הוא שמו. אלהים שהוא שופט ושליט על כל. וכן פירוש זה בכל מקום לפי פשוטו, ה' שהוא אלהים". ראה גם דברינו [אין עוד מלבדו](#) בפרשת ואתחנן. אז מה פשר התואר "אלוהי האלהים" לקב"ה, למה נזקק לו משה?

³ משה לא לבד ויש לו תלמידים. פעם שנייה נזכר הביטוי "אלוהי האלהים" בפרק קלו בתהלים, פרק שמכונה "הלל הגדול" או "הגדולה" בפי חז"ל ונראה אותו בירושלמי להלן. מוטיב זה חוזר גם בפסוקים אחרים בתהלים, אמנם במטבע לשון שונה, כגון פרק צה פסוק ג: "כי אל גדול ה' ומלך גדול על כל אלהים", ובפרק צו פסוק ד: "כי גדול ה' ומלך מאד נוף הוא על כל אלהים" וכן בפרק צז פסוק ט: "כי אתה ה' עליון על כל הארץ מאד נעלית על כל אלהים" – כולם נקבעו בתפילת קבלת שבת. ומי הוא שחידש את מטבע הלשון "אל עליון"?

⁴ הראשון שטבע את מטבע הלשון "אל עליון" הוא מלכי צדק שעפ"י מסורת חז"ל הוא שם בן נח (זה שייסד עם עבר את בית המדרש הראשון). ואם תאמר: אין לומדים מבן נח, הרי אברהם משתמש במטבע לשון זו כשהוא אומר למלך סדום: "ויאמר אברהם אל מלך סדום הרמתי ידי אל ה' אל עליון קנה שמים וארץ". ראה דברינו [מי אתה מלכי צדק](#) בפרשת לך לך. אברהם רק מוסיף את שם הווי"ה לאל עליון של מלכי צדק בדומה למשה בפרשתנו שאומר: "ה' ... הוא אלוהי האלוהים". וכך נקבע גם לדורות בתחילת תפילת עמידה בשילוב דברי משה ומלכי צדק (אברהם): "ברוך אתה ה' ... האל הגדול הגיבור והנורא אל עליון וכו'".

⁵ תרגום הפסוק עפ"י דעת מקרא: "עונה המלך לדניאל ואומר: אמת כי אלוהיכם הוא אלוהי האלהים ואדוני מלכים ומגלה רזים, כי יכולת לגלות הרז הזה". הרי לנו פעם שלישית "אלוהי האלוהים" במקרא, אמנם מפי נבוכדנצר. ראה מדרש תהלים יד שמגנה את נבוכדנצר על דברים אלה: "כי הלל רשע על תאות נפשו. אין הרשעים מחללין עצמן, עד שעושיין תאותן, וכן נבוכדנצר אמר מן קשט די אלהכון הוא אלה (דניאל ב מז)", אך מחבר ספר דניאל אינו מהסס להשתמש כאן במטבע הלשון שחקק משה לראשונה ואולי לא בכדי. עוד נמצא בספר דניאל הביטוי "אלהא עלאה" שמתורגם בפשוטות ל"אל עליון". פעמיים בפרק ג כאשר נבוכדנצר מכנה את חנניה מישאל ועזריה כ"עבדי האל העליון", ופעמיים בפרק ה בדברי התוכחה של דניאל לבלשאצר, כשהוא מזכיר לו מי הוא "אלהא עילאה". סוף דבר, הביטוי "אלוהי האלוהים" בו נתמקד יסודו בדברי משה בפרשתנו והמשכו בהלל הגדול בתהלים וחלקית גם בדניאל ובו כאמור נתמקד. אבל אין זה ביטוי יחיד ולצדו מצויים כאמור ביטויים דומים כגון "מי כמוכה באלים" ו"אל עליון" אליהם ניתן אולי להוסיף גם את: "כי גבה מעל גבה שמר וגבהים עליהם" בקהלת ה ז ואת "מלך מלכי המלכים הקב"ה" שהוסיפו חז"ל במסכת סנהדרין פרק ד משנה ה (בדיון על צלם אנוש דווקא, ראה דברינו [בשבילי נברא העולם](#)).

⁶ כך גם בהלכות כתיבת ספר תורה, מסכת ספר תורה פרק ד הלכה ד, כולל הבחנות נוספות: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים, הראשון קדש והשיני חול. ואדני האדנים, הראשון קדש והשיני חול. אלהי אברהם, קדש. ואלהי נחור, חול. אלהי אביהם, חול. אלהים לא תעלון של ממש קדש וחול, רבי ישמעאל אומר קדש". מה שגורר אותנו לשימוש הנרחב בשם "אלוהים" במקרא ומשמעותו. ומי לנו דוגמה טובה יותר ממשה עצמו שבתחילת שליחותו נאמר לו: "ראה נתתיך אלהים לפרעה" – שהוא וודאי לשון חול, ובין סוף שליחותו כאשר זכה לתואר "משה איש האלהים" – שהוא וודאי לשון קודש. וכבר הרחבנו לדון בזה ובזה בדברינו בפרשת וארא מחד גיסא ובדברינו בפרשת וזאת הברכה מאידך גיסא. ושם כבר נדרשנו לא מעט לשימוש הכפול בשם "אלוהים" (שים לב גם למילה "אדוני" שמצויה בשימוש נרחב בימינו ובהבדל ניקוד על הנו"ן – חיר"ק או פת"ח משתנה בין חול לקודש). הפעם נתמקד בפסוק בפרשתנו. מי הם האלוהים לשון חול שהקב"ה ניצב מעליהם ולמה נדרש משה למטבע לשון זו?

מסכת מגילה דף לא עמוד א – אלוהי צדק ומשפט

אמר רבי יוחנן: כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה אתה מוצא ענוותנותו; דבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים. כתוב בתורה: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדני האדנים", וכתוב בתורה: "עושה משפט יתום ואלמנה". שנוי בנביאים: "כי כה אמר ה' אלהי ישראל: 'אני אלהי ישראל' (ישעיהו נז טו), וכתוב בתורה: "וְיָאֵת דָּפָא וְשִׁפְל רִיחִי" (שם).⁷ משולש בכתובים, דכתיב: "סלו לְרִכְבַּ בְּעַרְבוֹת בְּיָה שְׁמוֹ" (תהלים סח ה), וכתוב בתורה: "אָבִי יְתוּמִים וְדִין אֱלֹמֵנוֹת" (שם פסוק ו).⁸

ירושלמי תענית פרק ג הלכה יא (פסחים ה ז) – הלל הגדול על ירידת גשמים

אי זו היא הלל הגדולה? ר' פרנך בשם ר' חנינה: "הודו לאלהי האלהים כי לעולם חסדו הודו לאדוני האדונים כי לעולם חסדו" (תהלים קלו ב ג). אמר ר' יוחנן: ובלבד שעומדין בבית ה' [שם קלה ב].⁹ ולמה באילין תרתיין פרשתא?¹⁰ ר' זעירה רבי אבהו בשם רבי שמואל בר נחמן: מפני שירידת גשמים כלולה בהן.¹¹ על דעתיה דר' יוחנן נחא, דכתיב: "מַעֲלָה נִשְׁאֵים מְקַצָּה הָאָרֶץ בְּרָקִים לְמַטֵּר עֲשֵׂה מוֹצֵא רִיחַ מְאוֹצְרוֹתָיו" (תהלים קלה ז). כר' חנינה מה? בגין דכתיב: "נִתַּן לְחֵם לְכָל בְּשָׂרַי כִּי לְעוֹלָם חֲסִדוֹ" (שם קלו כה).¹²

ספרא שמיני - מכילתא דמילואים אות ו – מילת הלב

"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה זֶה הַדְּבָר אֲשֶׁר צָוָה ה' תַּעֲשׂוּ וַיֵּרָא אֲלֵיכֶם כְּבוֹד ה' " (ויקרא ט ו) - אמר להם משה לישראל: אותו יצר הרע העבירו מלבכם, ותהיו כולכם ביראה אחת ובעצה אחת לשרת לפני המקום. כשם שהוא יחידי בעולם, כך תהא עבודתכם מיוחדת לפניו, שנאמר: "ומלתם את ערלת לבבכם". מפני מה? "כי (אני) ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים". עשיתם כן – "וירא אליכם כבוד ה'".¹³

⁷ ראו הפסוק המלא בישיעהו נז טו: "כי כה אמר ה' אלהי ישראל: 'אני אלהי ישראל' (ישעיהו נז טו), וכתוב בתורה: "עושה משפט יתום ואלמנה". שנוי בנביאים: "כי כה אמר ה' אלהי ישראל: 'אני אלהי ישראל' (ישעיהו נז טו), וכתוב בתורה: "וְיָאֵת דָּפָא וְשִׁפְל רִיחִי" (שם). משולש בכתובים, דכתיב: "סלו לְרִכְבַּ בְּעַרְבוֹת בְּיָה שְׁמוֹ" (תהלים סח ה), וכתוב בתורה: "אָבִי יְתוּמִים וְדִין אֱלֹמֵנוֹת" (שם פסוק ו).⁸

⁸ ראה צמד הפסוקים בתהלים סח שם: "שירו לאלהים זמרו שמו סלו לרכב בערבות ביה שמו ועלוזו לפניו: אבי יתומים ודין אלקנות אלהים במעון קדשו". ראה הרחבת דרשה זו במדרש נחומא (בנובר) פרשת וירא סימן ג: "כה אמר ה' השמים כסאי וגו' ואת כל אלה ידי עשתה וגו'". אמרו רבותינו בשם ר' אליעזר בן פדת: בשבעה מקומות אתה מוצא שהשוה הקב"ה עצמו עם לבבות הנמוכים". אל שלושה המקומות (מקורות) שמובאים בגמרא לעיל, מוסיפה הדרשה בתנחומא את "כה אמר ה' השמים כסאי" מישעיהו סו (הפסוק שבת הגדול) ושלושה מספר תהלים פרקים י, קלו וקמו. ראו דרשה זו במקור והקשר לפרשת וירא. לעצם הדרשה, לכאורה אין היא עוסקת בהיבט העיוני והפילוסופי של "אלוהי האלוהים". די לדרשן ברעיון החברתי-אנושי. כל מעייניו של האלוה אשר ניצב מעל כל הכוחות והאלוהיות שבעולם, הוא הדאגה לחלשים. כך גם בפירוש אבן עזרא לפסוק בתהלים קיג ה: "המגביהי לשבת ... המשפילי לראות: המגביהי מקום שבתו ובשמים ובארץ הכל שפלים נגדו ... וזה הוא הכתוב בתורה: הוא אלהי האלהים ואחריו עושה משפט גר יתום". אבל אפשר שיש כבר כאן רמז לרעיונות ופטרונות שנראה להלן. האחד, שאלהים הוא מערכת המשפט, והשני הוא העימות עם אומות העולם שרואים בשליטיהם אלוהות ומתנשאים על העם ויוצרים מבנה חברתי פירמידלי. באה התורה ואומרת: יש אלהי אמת שהוא לשון קודש והוא מעל כל האלוהיות של חול ובני אדם. ומה הוא עושה ממרום מושבו? דואג ליתום ולאלמנה! שובר את ההיררכיות שבנו בני האדם שאינן לטובה.

⁹ היינו בתנאי שיתחילו בפרק הקודם קלה שמתחיל בפסוקים: "הללו יה הללו את שם ה' הללו עבדי ה': שעמדים בבית ה' בחצרות בית אלהינו". וגם שם בפסוק ה מצוי מטבע הלשון: "כי אני ידעתי כי גדול ה' וְאֲדַיְנוּ מִכָּל אֱלֹהִים" (אלה גם דברי יתרו במפגש עם משה בתחילת פרשת יתרו). ראה פרק זה שבסופו מזכיר את פרק קטו שאנו אומרים בהלל הרגיל הוא 'הלל המצרי'.

¹⁰ למה דווקא שני פרקים אלה: קלה, קלו?
¹¹ ראה דברינו [גדולה ירידת גשמים בטל ומטר](#).

¹² גם בתלמוד הירושלמי אין דיון פילוסופי-תיאולוגי במשמעות הלשון "אלוהי האלוהים", ודי לו למדרש בכך שפרק זה בתהלים נאמר לאחר שבאה רווחה לעולם בירידת הגשם והיבול החקלאי שיבוא בעקבותיו. וכל זה בעקבות המשנה שם שמספרת על תענית שגזר ר' טרפון בעיר לוד וכשנענו וירד הגשם: "אכלו ושתו ועשו יום טוב ... וקראו הלל הגדול". (שאלה לשולחן שבת: מתי אנחנו אומרים את הלל הגדול או הגדולה?). עוד על "אלוהי האלוהים" כנותן חיות וגם נוטל אותה, בדרשה באבות דרבי נתן הוספה ב לנוסח א פרק ז, על סופו ועראיתו של האדם בעולם: "אדם נוצר מן האדמה וישוב אל האדמה ... והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה. זה שאמרו חכמים: ולפני מי אתה עתיד ליתן את דין וחשבון? לפני מלך מלכי המלכים ב"ה שאין לפניו לא עולה ולא שכחה וגו'. דכתיב: כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים וגו' ". ויש בעולם חז"ל קשר בין הגשם המפריה את האדמה ויצירת האדם מהאדמה (בראשית רבה יד א, פרקי דרבי אליעזר פרק יא). ראו גם אוצר מדרשים (אייזנשטיין) תמורה פרק ג: "ולכך ראוי ליתן לה' הודאה גדולה, שנאמר: הודו לה' וגו'. הכניסו בחסדו ובראו בחסדו, בחסדו הוציאו בחסדו העמידו. ולולי חסדו לא היה העולם נבנה ... ועת למות, כנגד הודו לאלהי האלהים שהוא ממיית ומחיה והוא אלהי האלהים וכו'".

¹³ אם הדרשה לעיל בגמרא מגילה מפנה אל סוף הפסוק ואל הפסוק שלאחריו המדגשים כאמור את הצד החברתי-אנושי (ראה גם את הצינון על אהבת הגר בהמשך שם: "וְאֵהֲבַתֶּם אֶת הַגֵּר כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם"), באה דרשה זו בספרא ומדגישה את הפסוק המקדים: "ומלתם את ערלת לבבכם וְעִרְפְּכֶם לֹא תִקְשׂוּ עוֹד". ואולי צריך ללכת עוד אחורה שם לפסוקים על בחירת עם ישראל מכל האומות: "הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה: רק בְּאֲבֹתֶיךָ חִשַׁק ה' לְאֵהֲבָהּ אֹתָם וַיִּבְחַר בְּזֶרְעֵם אַחֲרֵיהֶם בְּכֹס מִכָּל הָעַמִּים כִּי־הָיָה ה' הָזֶה". מהכרה בבחירה זו וממילת הלב, מצופה שבני ישראל יאמינו בקב"ה "אלוהי האלוהים". אך היא הנותנת, מדוע מילת הלב צריכה להביא לאמונה בקב"ה כאל עליון על כל שאר האלהים (איך שלא נפרש אלהים זה)? למה לא לאמונה הפשוטה יותר "ה' הוא האלהים" האחד והיחיד ואין בלתו? וכלשון המדרש עצמו: "כשם שהוא יחידי בעולם, כך תהא עבודתכם מיוחדת לפניו", היינו מיוחדת רק לו. האם אין סתירה פנימית במהלך של המדרש מיחידות הקב"ה לתוארו כ"אלוהי האלוהים"? וכל זה בדרשה הממוקמת על חנוכה המשכן! האם יש כאן הודאה של המקרא והמדרש במגבלות יכולת האמונה הצרופה והמופשטת?

שמות רבה ח א-ב פרשת וארא – כנגד עבודה זרה והשליטים המאהילים את עצמם

... מלך בשר ודם אין נקראין בשמו קיסר אגוסטא ואם נקראין בשמו, ממימים אותו. והקב"ה קרא למשה בשמו, שנאמר: "ראה נתתיך אלהים לפרעה"! ... פרעה היה אחד מד' בני אדם שעשו עצמן אלהות והרעו לנפשם ואלו הן: חירם, ונבוכדנצר, ופרעה, ויואש מלך יהודה. חירם מנין? שנאמר: "יען גבה לבך ותאמר אל אני" (יחזקאל כח ב) ... נבוכדנצר מנין שעשה עצמו אלוה? דכתיב: "אעלה על במתי עב אדמה לעליון" ... ופרעה מנין שעשה עצמו אלוה? שנאמר: "לי יאורי ואני עשיתיני" (יחזקאל כט ג) ... יואש מנין? ¹⁴ ... לפיכך אמר לו הקב"ה למשה "ראה נתתיך אלהים לפרעה". למה? "כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם" (קהלת ה ז) - לך ועשה מי שעשה עצמו אלוה שחץ בעולם. על שהגביה עצמו. ¹⁵

תרגום אונקלוס דברים י ז – עומד מעל לדיינים

ארי יי אלהכון הוא אלה דיינין ומרי מלכין, אלהא רבא גברא ודחילא, דלית קדמוהי מסב אפיין ואף לא לקבלא שוחדא. ¹⁶

מדרש הגדול דברים י ז פרשת עקב – מלאכים וגלגלים I

כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים - אלו המלאכים, כענין שנאמר: "אני אמרתי אלהים אתם" (תהלים פב ו). ואדוני האדונים - אלו הגלגלים, שהן אדונים לכל מה שיש למטה מהן. הקב"ה אלוה על כולן, ואדון לכולם, שהוא הבורא אותן, והוא המחיה את כולן, והוא יכול לאבדן אם רצה. ¹⁷

בכור שור דברים י ז פרשת עקב – מלאכים וגלגלים II

מעין תפיסה ריאליטית מה ניתן לדרוש מבני האדם ומה ניתן לצפות שיקימו. נראה שלא בכדי ממוקמת הדרשה על ירידת השכינה וכבוד ה' בחנוכת המשכן רווי האמצעים! ועוד נחזור ל"מלתם את לבבכם" בפירושים להלן.

¹⁴ קצרנו ביואש מלך יהודה שעשה עצמו אלוה משום שהוחבא בקודש הקדשים ע"י יהוידע הכהן והפך נס זה לאלוהות: "אמרו לו: אילולי שאתה אלוה, לא היית יוצא לאחר שבעה שנים מבית קדשי הקדשים". ראו במקור בשמות רבה שם.

¹⁵ אבל הקב"ה שהוא "גבוה מעל גבוה שומר" - "עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ" (זכריה ד י) והוא רואה גם את השפלים כפי שנדרש בגמרא מגילה לעיל, וכדימוי בדברים רבה א יא: " ... מי הוא אלהי האלהים? הרואה ואינו נראה". כבר הארכנו לדרוש במקור לעיל בדברינו [ראה נתתיך אלהים לפרעה](#) בפרשת וארא, וכאן נביא רק הדרוש לעניינינו. בדרשה זו לא נזכר "אלוהי האלהים", אולי משום שהיא מתמודדת עם הרעיון כיצד הקב"ה ממנה את משה ל"אלהים" על פרעה ולמה להוסיף שמן למדורה? אך תשובת המדרש שמינוי זה נחוץ על מנת להתמודד עם שליטים בעולם הפגאני שעשו מעצמם אלהות, יכולה דווקא להתחבר לנושא שלנו. משה נזקק בספר דברים לתואר "אלוהי האלהים" משתי סיבות. הראשונה, כהכנה של בני ישראל לכניסה לארץ בה מרובים האלהות הזרות והמקומיות: בעלים, עשתרות, אלוהי ארם, צידון, מואב, עמון, פלשתים וכו' (ראה הפסוק בשופטים י ו ודברינו [על השיתוף](#) בפרשת כי תשא). זכרו תמיד, אומר להם משה, שכל אלה הם אלהים של חול. פה ושם באירוע זה או אחר: מחלה, מלחמה, רעב, מגפה וכו' יראה לכם שיש בהם כח מסוים (דברינו [שיטת ר' יוסי הגלילי על כוחה של עבודה זרה](#)), אבל דעו שגבוה מעל גבוה שומר ויש אלוה אמיתי של קודש שעומד מעל כולם. האם מרשם זה יעבוד טוב יותר מהמרשם הישיר של ה' הוא האלהים ואין בלתו? עיון בתנ"ך יוכיח. סיבה שנייה לבחירה של משה בביטוי "אלוהי האלהים" בספר דברים ועל רקע מדרש שמות רבה לעיל, קשורה במשה עצמו שמתמנה "אלהים לפרעה" בתחילת השליחות, וזוכה לתואר "איש האלהים" בסופה (הערה 6 לעיל). ערב פרידתו ואי כניסתו לארץ, מסלק משה את עצמו ומזהיר את בני ישראל מאנשים שיעשו עצמם "איש האלהים" והם נביאי שקר. ונשאיר לשואבי המים להרחיב ברעיון אחרון זה ואולי ברעיונות נוספים.

¹⁶ כך גם בתרגום חזרה לעברית של התרגום המיוחס ליונתן על הפסוק: "כי יי אלהיכם הוא אלהי שופטים ואדון מלכים האל הגדול והגבור והנורא שאין לפניו משוא פנים וגם לא לקבל שוחד". אלהים הוא כידוע גם כינוי לבית הדין (פרשת משפטים, שמות פרק כב: "ונקרב בעל הבית אל האלהים", אשר ירשיעון אלוהים" ועוד רבים). הפסוק גם מסתיים באזהרה על נשיאת פנים ולקייח שוחד והפסוק העוקב שם הוא: "עֲשֵׂה מִשְׁפַּט יְתוֹם וְאִלְמָנָה וְאֶהָב גֵּר לְתֵת לוֹ לְחֶם וְשִׁמְלָה". אין לך איפוא פשוט מלפרש שאלהים כאן הם הדיינים והשופטים. ראה גם פירוש ר' חיים פלטיאל לפסוק: "אשר לא ישא פנים. פשטיה דקרא הוא אלהי האלהים משרה שכינתו על הדיינים והוא אדון לאדונים. כלומר, הוא אדון לדיינים כשרים שאינם נושאים פנים ואינם לוקחים שוחד, עליהם משרה שכינתו". פירוש זה יכול להתחבר היטב לגמרא מגילה לעיל. כיצד הקב"ה "עושה משפט יתום ואלמנה"? באמצעות מערכת משפט של דיינים הגונים וישרים שפנמיים שהם עושים את שליחותו ושהקב"ה עומד על גביהם (רות רבה פתיחתא). ולא ישא הקב"ה פנים לשופט שנושא פנים ולוקח שוחד. וקצת פלא שהפרשנים הקלאסיים לא מצטרפים לדעה פשוטה זו.

¹⁷ בדרך זו הולכים רבים וטובים ובהם מרבית פרשני המקרא (אם לא טעינו). ראה כדוגמא את פירוש אבן עזרא על הפסוק הראשון בתורה: "בראשית ברא אלהים" שנותן את מרחב האפשרויות הרבות לפשר המילה "אלהים", ובהם גם "בני אדם המתעסקים במשפט, אלהים יקראו כן", מה שיכול לצרף אותו לשיטה הקודמת של הדיינים. אבל את "אלוהי האלהים" הוא מסביר שם: "והנה השם הוא אלהי האלהים שהם המלאכים", וכך גם בפירושו לתהלים קלו ב: "הודו לאלהי האלהים - המלאכים העליונים שאינם גופות ולא כגופות". ראה גם פירושו על הפסוק בתהלים צו ד: "כִּי גָדוֹל ה' מְהִלָּל מְאֹד נִרְאָה הוּא עַל כָּל אֱלֹהִים - אף על פי שתספרו כבודו ונפלאותיו, הוא יותר גדול ומהולל מאד על כל אלהים הם המלאכים כי הוא אלהי האלהים". ומכאן מתגלגלת שיטה זו לפרשנים רבים כגון רבי בחיי בן אשר: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים. המלאכים. ואדוני האדונים, הגלגלים שהם אדונים לכל גשם", פירוש אור החיים: "פירוש: אלהי המלאכים הנקראים אלהים דכתיב: ויבואו בני האלהים", ועוד.

"כי ה' אלהיכם": כלומר: כבוד גדול לכם שתמולו ערלת - לבבכם לאהבה אותו וליראה אותו, ושתרכינו ערפכם לקבל עול מצות, שהרי הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים: אלוה על המלאכים שבשמים, ואדון על כל המלכים שבארץ.¹⁸

רמב"ן דברים י טו פרשת עקב – האדון אשר שם משטרם בארץ

ומלתם את ערלת לבבכם - שיהיה לבבכם פתוח לדעת האמת... וערפכם לא תקשו עוד - שלא תהיו כאבותיכם דור סורר ומורה, שישבו עם המצרים וילמדו מעשיהם, והם קשים לעזוב דרכם, כמו שעשו את העגל... שלא ישבו מן הטעות שנכנס בלבם לחשוב שיש תועלת בעבודת המלאכים או צבא השמים. אבל אתם תדעו ותשכילו ותאמינו כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים - אלהי האלהים הם מלאכי מעלה, ואדוני האדונים כל צבא השמים אשר להם ממשלה בשפלים. כי הוא האדון אשר שם להם משטרם בארץ, ולו הגדולה והגבורה והוא נורא בתפארת עוזו וכו'.¹⁹

רמב"ן ויקרא יח כה פרשת אחרי מות – סגולת ארץ ישראל

והנה השם הנכבד הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים לכל העולם, אבל ארץ ישראל אמצעות הישוב היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו זרע אוהביו. וזהו שאמר (שמות יט ה) והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ, וכתוב (ירמיה יא ד) והייתם לי לעם ואנכי אהיה לכם לאלהים, לא שתהיו אתם אל אלהים אחרים כלל.²⁰

רד"ק מלכים ב פרק יז פסוק כח – פרשת גירי אריות

"איך יראו את ה'?"²¹ - הורה אותם שאף על פי שהם עובדים איש אלוהיו, יהיה לבם לאל. כי ישראל אעפ"י שהיו עובדים העגלים לא היו עושים אלא להיותם אמצעיים בינם ובין האל. כי כן היתה דעת האומות בזמן ההוא שעל כל פנים היה צריך אמצעי להתקרב אליו ולעבדו, וישראל טעו אחרי דעות האומות. אם כן מה בין ישראל ובין האומות? יש אומרים כי האומות כשהיו עובדים איש את אלהיו, החכמים שבהם היו יודעים כי הצלמים לא יועילו, אלא להיותם אמצעיים ולעבדם... אבל המון העם לא היה להם לב וסברו כי אם על הנעבד. והיו חושבים כי הוא המטיב והמריע. וישראל לא כן. אלא כולם היו יודעים מירושת אבות כי האל יתברך הוא אלהי

¹⁸ לא נפקד מקומם של פרשני צרפת ואשכנז וגם שם מצאנו רבים וטובים שהולכים בדרך המלאכים והגלגלים (רש"י על הפסוק שותק ומפרש בקצרה: "ואדני האדנים - לא יוכל שום אדון להציל אתכם מידו"). אלא שמפירוש בכור שור זה אשר מחזיר אותנו גם למלכים אשר בארץ, אפשר לפרש את ענין המלאכים לא כהכרה במעמדם לצד הקב"ה שהם חלק מפמלייתו וכהלל ושבח להם (ראו ברכת יוצר המאורות בתפילת שחרית, קדושה ועוד), אלא ההפך, כהשתקה וכהנמכה - אל תפנו למלאכים, גלגלים, מזלות ושאר מתווכים ואמצעים. מתן התואר לקב"ה "אלוהי האלהים" הוא איפוא דו-משמעי. מי שמחפש את אישוש מעמד המלאכים במקרא - ימצא כאן את מבוקשו. ומי שמבקש לראות כאן הצהרה ברורה שיש לשים את המלאכים במקומם ולזכור תמיד מי באמת אלוה שרק הוא מנהיג את העולם - ימצא גם הוא את מבוקשו.

¹⁹ בדומה למדרש ספרא לעיל (ופירוש בכור שור), גם רמב"ן מתחיל את פירושו לנושא שלנו בפסוק "ומלתם את ערלת לבבכם" שמשליך על "אלוהי האלהים" שבפסוק הבא. מה היא מילת הלב? ההתנתקות מהתלות במלאכים ומהמחשבה שיש בהם תועלת וזאת ע"י ההכרה שהקב"ה הוא "אדוני כל צבא השמים", גם אם נתן להם "ממשלה בשפלים" ומשטר בארץ. גישת רמב"ן לכוחם ומעמדם של המלאכים היא נושא הראוי לעיון מעמיק, ראו פירושו לשמות כ ב-ג (שני הדברות הראשונים): הדיבר הראשון הוא האידיאל: "כי אנכי ה' אלהיך - לבדי, ואין ראוי שתשתף עמי אחרים". הדיבר השני: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" בא להזהיר מפני עבודה זרה שאותה מחלק רמב"ן לשלוש קבוצות (מינים בלשונו): הראשונה והקלה יחסית היא 'עבודת המלאכים' וגם שם מזכיר רמב"ן את "אלוהי האלהים". הקב"ה עומד מעל כל האלוהים האחרים ובהם המלאכים ושירי העמים. התואר "אלוהי האלהים" הוא השלמה של הדיבר השני: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני". לכתחילה, הדיבר השני הוא חלק מהאידיאל של הדיבר הראשון: "אנכי ה' אלוהיך". אך אם לא יתקיים אידיאל זה ויהיו אלהים אחרים באופן זה או אחר (כמלאכים), יש לזכור שהקב"ה הוא אלוהי כל אותם אלהים אחרים, הוא "אלוהי האלהים".

²⁰ והמשך דבריו שם הידועים בשבח הארץ, קדושתה והחובות המתבקשים מכך על רקע אזהרות התורה בדיני עריות: "... יאמר כי הבדיל אותנו מכל העמים אשר נתן עליהם שרים ואלהים אחרים, בתתו לנו את הארץ שיהיה הוא יתברך לנו לאלהים ונהיה מיוחדים לשמו. והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי ע"ז ומגלים עריות וכו'". עפ"י פירוש זה, "אלוהי האלהים ואדוני האדונים" הוא לכל העולם, אבל לא לארץ ישראל שם הנהגת הקב"ה היא ישירה. שם: "ה' הוא האלוהים אין עוד". האמנם מכוון רמב"ן שדברי משה בפרשתנו, כשהוא נפרד מבני ישראל העומדים להיכנס לארץ, מכוונים לחוץ לארץ ולא לארץ? ראה שאלתנו בהערה 2 לעיל שחוזרת אם כן במלוא העוצמה. אפשר שרמב"ן מציג כאן אידיאל מול ראייה מעשית. האידיאל הוא ללא ספק "ה' הוא האלוהים" בארץ ישראל (אם לא בעולם כולו). אבל משה שגם אומר במקום אחר: "כי ידעתי כי השחת תשחיתון" צופה קדימה ומשלים עם "אלוהי האלהים ואדוני האדונים". הבחנה זו ראינו במקור הקודם, בין הדיבר הראשון והשני של עשרת הדברות, ונראה כמותה גם בדברי רד"ק להלן (היסטורית, רד"ק קודם לרמב"ן).

²¹ ראה הפסוק המלא שם: "ויבא אַחַד מֵהַפְּהִינִים אֲשֶׁר הִגְלוּ מִשְׁמֶרֶן וַיֵּשֶׁב בְּבֵית אֵל וַיְהִי מוֹרָה אֹתָם אִיךָ יִירָאוּ אֶת ה'". מדובר בכותים (שומרונים) שמלך אשור הושיב בשטח מלכות ישראל אחרי שהגלה משם את עשרת השבטים. האריות היו הורגים בהם לפי ש"ל לא יָדְעוּ אֶת מִשְׁפַּט אֱלֹהֵי הָאָרֶץ" ומלך אשור שולח להם כהן מבני ישראל אשר ילמדם "אֶת מִשְׁפַּט אֱלֹהֵי הָאָרֶץ".

האלהים, אלא שהיו טועים אחרי דעות האומות ... וכשהיו רואים ההצלחה לאומות העולם היו סוברים כי אלהיהם האמצעיים היו גורמים להם ההצלחה ההיא והיו אומרים: "איכה יעבדו הגוים האלה את אלהיהם ואעשה כן גם אני" (דברים יב ל).²²

ספורנו בראשית פרק יד – הקשר לחטא דור הפלגה

פסוק ד: "עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם" – נעשה שם שתהיה כמגדל ויצא בכל המין האנושי שם גובה מקומה וגודל עינה, באופן שתחשב אלהי האלהים אצל כל בני האדם ואלהי ידרשו כולם.²⁴

פסוק ו: "עתה לא יבצר מהם".²⁵ אם כן, אין מונע להם מהשלים כוונתם, ותהיה אותה עבודת גילולים אשר יבחרו כללית לכל מין האדם, ולא יפנה אחד מהם לדעת את הבורא יתברך ולהבין כי יוצר הכל הוא. והפוך זה יקרה, כשתהיה מחלוקת בענין האלהי הנכר. כי כל אחת מהנה תחשוב שיש אלוהי האלהים שכל האלוהות מסכימים לדעתו, ובו ישלם סדרם וסדר המציאות, כאמרו: "כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים" (מלאכי א יא).²⁶

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים: הביטויים "אלאה אללה" (אלוהי האלוהים) ו"רב אלארבאב" (אדון האדונים) הם ביטויים רווחים בספרות הערבית הקדומה לענפיה. האזכור הקדום ביותר מצוי בחיבורו של אבו ג'עפר אלטברי (מאות 9-10) מגדולי פרשני הקוראן בכל הזמנים. מעיון בספרות זו עולה שהמחברים המוסלמיים היו מודעים לקיומם של הצירופים הללו במקורות היהודיים והשימוש שעשו בביטויים אלה, בפרט במקורות המאוחרים, היא שהאל הוא האלוה המוחלט והיחיד, הוא רם ונישא ועומד מעל אלה החושבים עצמם אלוהיות. ותודה רבה לפרופ' מאיר בר אשר נ"ו על מידע זה.

²² לא זכינו לפירוש רד"ק על ספר דברים (רק על חומש בראשית בתורה) אך פירושו לפרשת גירי האריות (השומרונים) בספר מלכים ב שופך אור נגהות על הנושא שלנו. תפיסת העולם האלילית (הפגאנית) והתפיסה המונותיאסטית של אמונה באל אחד, מעורבות זו בזו - בעם ישראל ובאומות העולם. באומות העולם, רוב עובדי האלילים הפכו את האמצעי (המתווך) למטרה ולאווהות של ממש, אבל "החכמים שבהם היו יודעים כי הצלמים לא יועילו" ושאינם אלא אמצעיים. מנגד, בעם ישראל, כולם (רובם?) ידעו שיש אל אחד, אבל נתפסו לעתים לאמונה ב'אמצעים' ומתווכים למיניהם (ובאלוהים 'מקומיים') ולעבדם, בפרט כשהיו רואים הצלחות של אומות העולם (ומנגד אולי גם כישלונות של עם ישראל). ומה הוא שידעו בני ישראל "מירושת אבות" וסייע להם להחזיק באמונתם? שהאל יתברך הוא "אלוהי האלוהים". אם לא נאמר שרד"ק משתמש כאן במטבע הלשון שטבע משה כאמצעי ספרותי גרידא, לפנינו הסבר מעניין לביטוי "אלוהי האלוהים" בפרשתנו. הסבר שיכול להיות המשך טבעי למדרש ספרא לעיל, שמות רבה ופירוש בכור שור ולדברים שכתבנו בהערות 13, 15 ו-19. ראו שוב גם הערה 2 לעיל. מה קבלו ישראל בירושה מאבותיהם? את האמונה הצרופה והתמימה של "אתה הראת לדעת כי ה' הוא האלוהים אין עוד מלבדו" – זה בוודאי טוב, זה האידיאל. זה מה שהרמב"ם מכנה "כוונה ראשונה". אך קבלו בירושה גם את "אלוהי האלוהים" שהיא אמונה של "כוונה שנייה" ובדרגה נמוכה יותר, אך תמנע נתק גמור ותשמש תזכורת מתמדת ל"כוונה הראשונה". ונראה עוד לחבר את דברי רד"ק כאן עם פירושו על הפסוק בבראשית ד כז: "אז הוחל לקרוא בשם ה'", עם דברים דומים שכתב רמב"ן בפירושו לשמות כג כה, ואת שלושתם עם דבריו של הרמב"ם בתחילת הלכות עבודה זרה על "דורו של אנוש" - למסכת ארוגה לתפארת של מורכבות האמונה האלילית והמונותיאסטית זו לצד זו וזו עם זו במעורב. ועל כך בע"ה בשבת בראשית הבעל"ט.

²³ ראה הפסוק המלא שם: "ויאמרו הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם פן נפוש על פני כל הארץ".
²⁴ חטא אנושי מגדל בבל היה ליצור מגדל אחד ועיר אחת (ועבודה זרה אחת) שייחשבו כדבר היחיד והמוחלט, "אלוהי האלוהים" לכל המין האנושי (דאז). וזה בדיוק מה שהקב"ה התנגד לו.

²⁵ ראה הפסוק המלא שם: "ויאמר ה' הן עם אֶחָד וְשִׁפְהָ אַחַת לְכֻלָּם וְזֶה חֻלְמָם לְעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא יִבְצֵר מֵהֶם כָּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת".
²⁶ אחדות כל המין האנושי סביב מחשבה אחידה (שהיא בעצם מטרת העיר האחת והמגדל הגבוה שכולם רואים והשפה המשותפת) היא מסוכנת. כי באופן זה, אף אחד "לא יפנה לדעת את הבורא יתברך ולהבין כי יוצר הכל הוא". מנגד, דווקא ריבוי אלוהיות ומחלוקות הוא דבר חיובי, אשר מחד גיסא ייצור ריבוי דעות ותרבויות (וערים ומגדלים ושפות), ומאידך גיסא ובאופן פרדוכסלי, תיווצר גם הסכמה שמעל האלוהות הספציפית של כל תרבות ועם, חייב להיות "אלוהי האלהים" שכל האלוהיות (ובני אדם הסוגדים להם) מסכימים עליו. וזו המשמעות של הפסוק במלאכי: "כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מקטר מגש לשמי ומנחה טהורה כי גדול שמי בגוים אמר ה' צבאות" - ראה גמרא מנחות קי ע"א שמפסוק זה לומדים שהגוים למרות שמקטירים לאליליהם מכירים את אלוהי ישראל וקוראים לו "אלהא דאלהא" (ובמדבר רבה טז כז משמש פסוק זה תוכחה לעם ישראל: "אומות העולם מכבדין אותי ואתם כמה עשיתם נסים לכם ומכעיסין אתם אותי"). בריבוי וגיוון זה שמעליו מתנוסס דגל "אלוהי האלוהים" יושלם סדרם וסדר המציאות. פירוש זה של ספורנו הוא חריג ומיוחד לעצמו, ולעניינינו, נראה סותר את דברי משה בפרשה שכן הסתם לא יסכים שמריבוי אלוהיות תצמח ההכרה ב"אלוהי האלוהים". אלא אם נאמר שבדור הפלגה מדובר על אומות העולם וזו הדרך להביאם בהדרגה לאמונה ב"אלוהי האלוהים", לכתחילה וב"כוונה ראשונה" לדידם; בעוד שמשה בפרשתנו מדבר על עם ישראל שכבר מכיר (צריך להכיר) בייחודיות הקב"ה, ו"אלוהי האלוהים" היא אמונה של "כוונה שנייה" שתמנע נתק גמור ותשמש תזכורת מתמדת ל"כוונה הראשונה". בדומה למה שהסברנו בדברי רד"ק ורמב"ן לעיל. כך או כך, ספורנו מציג כאן פירוש מאד מיוחד וחריג של חטא דור הפלגה וההתייחסות לריבוי אלוהיות ודתות בעולם – פירוש שמחייב עיון נוסף. נשמח לשמוע לקח טוב ולקבל כד מים חיים משואבי המים.

